

Urfa Mimarisinde Hattat Behçet Arabî İmzalı Kitabeler

KUBİLAY ARPACI

Arş. Gör., İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü,
İstanbul, Türkiye kubilay.arpaci@medeniyet.edu.tr

Geliş Tarihi / Received Date : 15.04.2022
Kabul Tarihi / Accepted Date : 27.06.2022
Yayın Tarihi / Published Date : 30.06.2022

Atıf / Cite as

Arpacı, Kubilay. "Urfa Mimarisinde Hattat Behçet Arabî İmzalı Kitabeler". *İstem* 20/39 (2022): 225-249. <https://doi.org/10.31591/istem.1137555>

Öz

Bir sanat eserinin oluşmasındaki başrol şüphesiz ki sanatkâra aittir. Sanatkârın eserini biçimlendirmesinde hayal gücü, mahareti ve üslubunun yanında yaşadığı kentin kültürünün de payı vardır. Hat sanatının önemli temsilcilerinden biri olan Behçet Arabî'nin eserlerinde de yaşadığı kent Urfa'nın etkisi söz konusudur. Öyle ki, hattat eserlerinin büyük bir bölümünde "Ketebehû Behcet Arabî" imzasını "Urfa" kelimesiyle tamamlayarak bu etkiyi izlenebilir ve kalıcı hale getirmiştir.

Bu çalışmada, Behçet Arabî'nin biyografisi ve imzasının yer aldığı Urfa'daki kitabeler incelenmiştir. Literatür taraması, saha araştırması ve sözlü tarih çalışmanın yöntemleri arasındadır. Sözlü tarih bağlamında Behçet Arabî'nin öğrencisi Hattat Mahmut Dörtbudak ile kişisel görüşme yapılarak Arabî'nin biyografisi ile ilgili yeni bulgulara ulaşılmıştır. Ayrıca Şanlıurfa'nın Eyyübiye ve Haliliye ilçelerindeki 9 yapıda Behçet Arabî imzalı kitabeler tespit edilip hat sanatı çerçevesinde değerlendirilmiştir. Sanatkârın imzasının tespit edilebildiği yapılar Abamor Camii, Arabî Camii, Fırfırlı Camii, Hasan Padişah (Hasan Paşa) Camii, Mevlid-i Halil (Dergâh) Camii, Ubeydullah Camii, Urfa Ulu Camii, Yeni Arabî Camii ve Yenişehir Camii'dir. Araştırma sonucunda Behçet Arabî'nin Urfa mimarisine ve kentteki imza geleneğine katkı sunduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Behçet Arabî, Urfa, Hat Sanatı, Kitabe, Sanatkâr İmzası.

Abstract

Inscriptions Signed by Calligrapher Behçet Arabi in Urfa Architecture

The leading role in the formation of a work of art undoubtedly belongs to the artist. In addition to his imagination, skill and style, the culture of the city where he lives also has a share in shaping the artist's work. Behçet Arabî, one of the important representatives of calligraphy, also has the influence of the city Urfa where he lives. So much so that in a large part of his calligraphy works, he completed the signature of "Ketebehû Behcet Arabî" with the word "Urfa" and made this effect traceable and permanent.

In this study, the inscriptions in Urfa where Behçet Arabî's biography and signature are included were examined. Literature review, field research and oral history are among the methods of the study. In the context of oral history, a personal interview was held with Behçet

"This article is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/). (CC BY-NC 4.0)"

Arabî's student Calligrapher Mahmut Dörtbudak and new findings were reached about Arabî's biography. In addition, the inscriptions signed by Behçet Arabî in 9 buildings in the Eyyübiye and Haliliye districts of Şanlıurfa were identified and evaluated within the framework of calligraphy.

The buildings where the artist's signature can be determined are Abamor Mosque, Arabî Mosque, Hasan Padishah (Hasan Pasha) Mosque, Mevlid-i Halil (Dergâh) Mosque, Fırfırlı Mosque, Ubeydullah Mosque, Urfa Grand Mosque, Yeni Arabî Mosque and Yenişehir Mosque. As a result of the research, it was concluded that Behçet Arabî contributed to the architecture of Urfa and the signature tradition in the city..

Keywords: Behçet Arabî, Urfa, Calligraphy, Inscription, Artist's Signature.

Giriş

Sanatkâr imzaları, bir sanat eserinin ait olduğu tarihi ve kültürel çevreyi tanımlamak kadar¹ sanatkârı tanımada da önem arz etmektedir. Bu imzalar aynı zamanda sanatkârın yetiştiği çevre, sahip olduğu dünya görüşü, yaşadığı kent ya da kültür ve işindeki ustalığı hakkında ipuçlarını üzerinde barındırmaktadır. *Sanatkâr, süregelen bir gelenek dahilinde mi eser vermektedir yoksa bu gelenek içerisinde kendisine ya da yöresine özgü üslup ve zenginlikler mi oluşturmaktadır?* gibi soruların cevapları kimi zaman yine bu imzalarda saklıdır.

İstanbul'da ve Anadolu coğrafyasındaki pek çok kentte, bölgeye/yöreye özgü üslubun sanata yansıdığı ve imza geleneğinin devam ettirildiği görülmektedir. Bu anlayışın sürdüğü kentler arasında Urfa da vardır. Urfa'da yetişmiş Behçet Arabî (1893-1965) ve onun halefi Mahmut Dörtbudak² gibi hattatların çalışmalarında kente özgü bir üslup anlayışı ve imza geleneğinin izleri takip edilebilmektedir. Öyle ki Arabî'nin "*Bizim yazılarımız başka yörenin yazılarına benzemez*" ifadeleri bu durumu özetler niteliktedir.

Behçet Arabî hakkında yazılmış pek çok eser bulunmakla birlikte bunların başlıcası A. Cihat Kürkçüoğlu tarafından kaleme alınan *Urfalı Hattat Behçet Arabî*³ adlı eserdir. Kürkçüoğlu eserinde, hattatın hayatına ayrıntılı bir şekilde yer vermenin yanı sıra çok sayıda yazılı eserine de yer vermiştir. Kürkçüoğ-

¹ Aziz Doğanay, "Şehzâde Mehmed Türbesinde Bulunan Bir Sanatkâr İmzası ve Bu Sanatkârın Türk Tezyinâtına Getirdiği Yenilikler", *Dîvân* 1 (2002), 275.

² Mahmut Dörtbudak, 10 Mart 1948 tarihinde Urfa'nın eski adıyla Sultanbey ve günümüzdeki adıyla Tepe Mahallesi'nde dünyaya gelmiş olup Kadioğlu ailesine mensuptur. Babası Ahmet Efendi ve annesi Zehide Hanım'dır. Mahmut Dörtbudak, dört yaşında iken babası tarafından esnaf ahlak ve terbiyesi ile yetişsin diye terzilik mesleğine verilmiştir. Sekiz yaşında Kur'ân-ı Kerim okuması için mahalledeki bayan hocaya gönderilmiştir. 1966 yılında Urfa Lisesi'nden mezun olmuş ve 1967-1968 eğitim-öğretim yılında Ankara İlahiyat Fakültesi'ne kayıt yaptırmıştır. 1971 yılında buradan mezun olduktan sonra Urfa İmam Hatip Lisesi'nde önce meslek dersleri öğretmeni olarak görev almış ve daha sonra da müdür olarak atanmıştır. 1975'te kısa dönem yedek subay adayı olarak askerliğini tamamlamıştır. Afyon ili Emirdağ ilçesi İmam Hatip Lisesi'nde çalışmıştır. 1984'te Şanlıurfa Cumhuriyet Ortaokulu'na atanmıştır. 1995 yılına gelindiğinde aynı okulun müdürü iken Hüsn-i Hat sanatında kendini geliştirmek için 47 iken yaşında emekliye ayrılmıştır. İlk kişisel sergisini 1996 yılında Şanlıurfa'da açmış ve bu sergiyi diğerleri izlemiştir. Celi sülüs, celi ta'lik, rik'a, divanî, celi divanî, tezyîni küfi ve ma'kilî kalem türlerinde ve müsenna yazı istifinde eserler vermiştir. Gaziantep Üniversitesi ve Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde hüsn-i hat hocası olarak ders vermiştir. 2007'den beri Şanlıurfa Kültür ve Araştırma Vakfı (ŞURKAV) bünyesinde hat sanatını öğretmektedir. Abubekir Avni Dörtbudak, *Urfalı Hattat Mahmut Dörtbudak'ın Hayatı ve Eserleri* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 56-59; Abubekir Avni Dörtbudak, *Urfalı Hattat Mahmut Dörtbudak Sanat Hayatı ve Eserleri* (Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları: 60, 2021), 45-47.

³ A. Cihat Kürkçüoğlu, *Urfalı Hattat Behçet Arabî* (Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 1997).

lu'nun Behçet Arabî hakkında yazmış olduğu biyografi sonraki çalışmalarda başlıca başvuru kaynağı olmuştur. Arabî ile ilgili çalışmalarda verilen biyografi Kürkçüoğlu'nun çalışmasının hemen hemen tekrarı niteliğindedir.

Ömer Sabuncu'nun "Urfalı Hattat Behçet Arabî ve Eserlerinden Örnekler"⁴ başlıklı çalışması, sıklıkla Kürkçüoğlu'na atıf yapmakla birlikte çalışmada Urfa'da hat sanatının ele alınması ve sanatkâr olarak taşrada yetişmenin yarattığı bazı zorluk ve olanaksızlıklardan bahsedilmesi açısından önem arz etmektedir. S. Sabri Kürkçüoğlu tarafından kaleme alınan "Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hattatları"⁵ başlıklı çalışmada Behçet Arabî'nin biyografisi yer almaktadır. Çalışmada büyük oranda Cihat Kürkçüoğlu'nun eserinden yararlanıldığı dikkati çekmektedir. Yine bir yüksek lisans tez çalışmasında da Arabî'nin biyografisiyle ilgili başlıca başvuru kaynağı Cihat Kürkçüoğlu'nun eseri olmuştur.⁶

Bu çalışmanın öncelikli amacı Behçet Arabî'nin biyografisini sözlü tarih çalışması ışığında yeniden ele almaktır. Bu bağlamda Arabî'nin yanında yetişmiş ve kendisi de Urfa'nın önde gelen hattatlarından biri olan Mahmut Dörtbudak ile görüşme yapılarak Arabî'nin hayatıyla ilgili bazı hususlar detaylandırılmıştır. Çalışmanın diğer amacı ise köklü bir geçmişe sahip olan imza geleneğinin izlerini Urfa'da, Behçet Arabî'nin eserlerinde sürmektir.

Çalışmada literatür taraması yöntemi kullanılmış ve ayrıca saha araştırması yapılmıştır. Saha araştırmasında, Şanlıurfa kent merkezindeki Haliliye ve Eyübiye ilçelerinde yer alan camilerde Behçet Arabî'nin imzalı eserleri tespit edilmiştir. Çalışma sonucunda Arabî'nin Urfa'da imza geleneğini devam ettirdiği fakat kendisine ait olmakla birlikte üzerinde imzasının bulunmadığı çok sayıda eserinin de mevcut olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Behçet Arabî'nin Hayatı

Asıl adı Mehmet Behçet (Görgün) olan fakat daha çok Behçet Arabî olarak bilinen ünlü Urfalı hattat, nüfus kaydına göre 1893 yılında Urfa'da Kaleboynu Mahallesi'nde dünyaya gelmiş olup Hamit Efendi'nin tek oğludur. Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin torunlarından olan ve uzun süre önce Urfa'ya yerleşmiş "Arabîzâde-ler" lakaplı aileden gelmektedir.⁷ Bu nedenle eserlerinde "Ketebehû Behçet Arabî" imzasını kullanmıştır.⁸

Beş yaşlarında iken mahalle mektebine gönderilmiştir. Kur'an ve inşaa taliminden sonra yazmaya olan ilgisi sebebiyle on iki yaşlarında iken rika hattı öğrenmeye başlamıştır.⁹ Daha sonra hat sanatını öğrenmesi için Şer'i Mahkeme'de kâtiplik yapan akrabalarından birinin yanına verilmiştir. Eğitiminin ilk

⁴ Ömer Sabuncu, "Urfalı Hattat Behçet Arabî ve Eserlerinden Örnekler", *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa II*, ed. Kasım Şulul-Ömer Sabuncu (Ankara, 2016).

⁵ Sabri Kürkçüoğlu, "Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hattatları", *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi* 28 (Mayıs 2017).

⁶ Bkz.: Semra Ekin, *Sebilürreşâd Dergisi'nde Yer Alan Hat Eserlerinin Estetik Açından İncelenmesi* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 32.

⁷ Kürkçüoğlu, *Urfalı Hattat Behçet Arabî*, 11; Sabuncu, "Urfalı Hattat Behçet Arabî ve Eserlerinden Örnekler", 7; Kürkçüoğlu, "Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hattatları", 15.

⁸ Bu imza genellikle "ç" harfi ile "Ketebehû Behçet Arabî" şeklinde okunmaktadır.

⁹ Mahmut Dörtbudak, Kişisel Görüşme, 12 Kasım 2021.

safhasını bu kişinin yanında tamamlamış ve on beş yaşında iken Ahmet Vefik Efendi'nin (Lobut Ahmet) yanında hüsn-i hat tahsilini tamamlayarak icâzet almıştır.¹⁰

Behçet Arabî, dış görünüş olarak orta boylu ve zayıf yapılıdır.¹¹ Mahmut Dörtbudak, kaynaklarda her ne kadar on yedi yaşında evlendiği bilgisi yer alsada Arabî'nin aslında yirmi yaşında evlendiğini dile getirmektedir. Arabî, I. Dünya Savaşı sürecinde askere alınmış ve kaynaklara göre Medine'de beş buçuk yıl askerlik yapmıştır. Bu dönemde Mescid-i Nebevî'ye hüsn-i hat eserlerini naksetmiştir.¹² Onun yeteneği ve sanatı Fahri Paşa tarafından fırka yazıcılığına alınmasında etkili olmuş ve dahası terhis olduğunda Urfa'ya götürmek üzere kendisine Sakal-ı Şerif hediye edilmiştir. Askerlik dönüşünde Urfa medreselerinde hüsn-i hat dersleri verdiği dile getirilmektedir.¹³ Öğrencisi Mahmut Dörtbudak ise Urfa'ya dönüşünün 1920 yılından sonra olduğunu ve o süreçte herhangi bir mektepte ders vermediğini nakletmektedir.¹⁴

Arabî, askerlik dönüşünde daha çok bahçe işleriyle uğraşmış ve sonrasında Urfa Tekel Dairesi'nde memurluğa başlamıştır. Kırk yaşlarında iken Urfa'nın Siverek ilçesine aynı görevle tayin olmuştur. Bir yıllık çalışmanın ardından görevinden ayrılarak Urfa'ya dönmüştür. Bu durum hattatın sanatına daha sıkı sıkıya sarılmasına neden olmuştur. Hattatın yazıları onun sanatına yön vermenin yanı sıra geçimini de sağlamıştır. Arabî, halkın talebine uyarak daha çok celî sü-lüs ve celî ta'lik eserler vermiştir.¹⁵

Behçet Arabî'nin ikamet ettiği yer Arabî Camii'nin karşı cihetindedir. Hüsn-i hat derslerini, kış aylarında Arabî Camii'nin imam-hatip odasında ve eşinin evinde olmadığı zamanlarda ise evinde vermiştir. Sipariş üzerine hazırladığı hat levhalarını evinde ekme tahtası üzerinde yazmıştır. Bir başka ifadeyle, kendine özel bir atölyesi ya da çalışma odası olmamıştır.¹⁶ Sanatını son derece kısıtlı imkanlarla icra etmesine rağmen, Mareşal Fevzi Çakmak ve Diyanet İşleri eski başkanı Ahmet Hamdi Akseki'ye göndermiş olduğu levhalar çok beğenilmiş olup bu isimler tarafından takdir edilmiştir.¹⁷

Arabî'nin hat levhalarının dışında taşta mahkuk da çok sayıda eseri bulunmaktadır. Hattat yazmayı düşündüğü taşın zamanla sertleşen türden olmasına dikkat etmiştir. Yazacağı vakit de önce kaba zımpara, sonra da sıfır zımparayla taşın pürüzsüz hale getirilmesine ve koyun kürküyü temizlenmiş olmasına özen

¹⁰ Kürkçüoğlu, *Urfalı Hattat Behçet Arabî*, 11; Sabuncu, "Urfalı Hattat Behçet Arabî ve Eserlerinden Örnekler", 7-8; Kürkçüoğlu, "Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hattatları", 15; Mahmut Dörtbudak, *Kişisel Görüşme*, 12 Kasım 2021.

¹¹ Mahmut Dörtbudak, *Kişisel Görüşme*, 12 Kasım 2021.

¹² Mahmut Dörtbudak, *Kişisel Görüşme*, 12 Kasım 2021.

¹³ Bu Sakal-ı Şerif günümüzde Şanlıurfa'da Circis Peygamber Camii'nde muhafaza edilmekte olup Ramazan aylarında ziyaret edilebilmektedir. Kürkçüoğlu, *Urfalı Hattat Behçet Arabî*, 11; Sabuncu, "Urfalı Hattat Behçet Arabî ve Eserlerinden Örnekler", 8; Kürkçüoğlu, "Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hattatları", 15.

¹⁴ Mahmut Dörtbudak, *Kişisel Görüşme*, 12 Kasım 2021.

¹⁵ Kürkçüoğlu, *Urfalı Hattat Behçet Arabî*, 12.

¹⁶ Mahmut Dörtbudak, *Kişisel Görüşme*, 12 Kasım 2021.

¹⁷ Sabuncu, "Urfalı Hattat Behçet Arabî ve Eserlerinden Örnekler", 8.

göstermiştir. Bununla birlikte çalıştığı özel bir taşçı ise yoktur.¹⁸

Eserleriyle Urfa'da kitabe ve mezar taşı yazma geleneğinin bir parçası olan Behçet Arabî, “Bizim yazılarımız başka yörenin yazılarına benzemez” söylemiyle Urfa'daki geleneğin ve üslubun özgünlüğüne vurgu yapmıştır. Bu duruma binâen “Ketebehû Behcet Arabî” şeklindeki imzasına “Urfa” kelimesini eklemeyi de ihmal etmemiştir.

1957 yılında Arabî Camii'ne imam-hatip olarak atanan Behçet Arabî 1965 yılına kadar buradaki görevine devam etmiştir.¹⁹ 25 Ekim 1965 tarihinde, nüfus kaydına göre 72 yaşında Urfa'da vefat eden hattatın kabri günümüzde Şanlıurfa Harran Kapı Mezarlığı'nda yer almaktadır. Eserlerinin önemli bir kısmı ve yazı takımları Şanlıurfa Müzesi'nde sergilenmektedir.²⁰

Behçet Arabî'nin İmzalı Kitabelerinin Bulunduğu Urfa Yapıları

Behçet Arabî tespit edebildiğimiz kitabe, levha vb. eserlerinde divanî hatta sahip istifli yapıdaki “Ketebehû Behcet Arabî” imzasını kullanmıştır. Saha çalışmamız sırasında Behçet Arabî'nin Şanlıurfa'nın Eyyübiye ve Haliliye ilçelerinde 9 yapıda imzalı kitabeleri tespit edilmiştir. Bu yapılar Abamor Camii, Arabî Camii, Fırfırlı Camii, Hasan Padişah (Hasan Paşa) Camii, Mevlid-i Halil (Dergâh) Camii, Ubeydullah Camii, Urfa Ulu Camii, Yeni Arabî Camii ve Yenişehir Camii'dir. Çalışmamızda kitabeler değerlendirilirken Behçet Arabî'ye ait imza ifadelerindeki tarih ve/veya yapı üzerinde yer alan kitabelerdeki tarih temel alınmıştır.²¹

1. Mevlid-i Halil (Dergâh) Camii

Günümüzde Eyyübiye ilçesi, Göl Mahallesi, Balıklı Göl yakınında bir kumda yer alan Mevlid-i Halil (Dergâh) Camii, Hz. İbrahim'in doğduğu rivayet edilen mağaraya bitişik olarak inşa edilmiştir. Bu caminin bulunduğu alana tarihin çeşitli dönemlerinde Roma başta olmak üzere birçok medeniyet mabet inşa etmiştir. Ancak Urfa'nın İslam topraklarına katılmasıyla birlikte bu yapılar/yapıların kalıntıları ortadan kalkmıştır.²² Bu dönemde cami, eklemeler ile genişletilmiştir. Günümüzde doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olup beşik örtüye sahip yapının önünde revaklarla çevrili dikdörtgen bir avlusu vardır.

Yapı ile ilgili günümüze kadar gelebilen en eski kitabe Hz. İbrahim'in doğduğu rivayet edilen mağaranın girişinde yer alan 1808 tarihli Osmanlı dönemine ait kitabedir. Ayrıca avlunun kuzeybatısında yer alan avlu kapısının üstünde bir Âyet kitabesi bulunmakta olup kitabede Behçet Arabî'nin imzası vardır. Bu Âyet kitabesi taş üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilmiştir. İki bölümlü olarak kurgulanan kitabenin üst kısmında yarım kemer biçimli kartuş içinde Besmele, alt kısmında ise dikdörtgen kartuşlarda Âl-i İmran Suresi 97. Âyet ve En'am Su-

¹⁸ Mahmut Dörtbudak, Kişisel Görüşme, 12 Kasım 2021.

¹⁹ Mahmut Dörtbudak, Kişisel Görüşme, 12 Kasım 2021.

²⁰ Kürkçüoğlu, “Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hattatları”, 16.

²¹ Çarhoğlu Camii ve Eski Sefalı Camii'nde yer alan kitabeler Behçet Arabî'ye aittir ancak bu kitabelerde hattatın imzası bulunmamaktadır.

²² Cihat Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri* (Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları No: 7, 1993), 65-66.

resi 161. Âyet yazılıdır. Alt ve üst boşluklarında hareke, şedde ve tirfil gibi unsurlara yer verilen celî sülûs hatta sahip kitabenin taş zemin üzerindeki harfleri siyah renge boyanmıştır. (Fotoğraf 1)

Fotoğraf 1: Mevlid-i Halil Camii Kuzeybatı Avlu Kapısında Yer Alan Âyet Kitabesi

Kitabenin üst kısmındaki Besmele kompozisyonu iki katlı istife sahiptir. Yarım kemer formunda kurgulanan kompozisyonda mim harfleri üç farklı biçimde; ilk mim harfi çentik, ikincisi dairevi ve üçüncüsü ise kuyruklu biçimde ele alınmıştır. Bunun yanı sıra birbirileriyle orantılı boyuttaki dikey harfler gruplandırılarak dengeli bir üslup oluşturulmuştur. Hattat buradaki Besmele istifinin kurgusunu diğer Besmele kitabelerinde de ufak değişiklikler yaparak uygulamıştır.

Âyet kitabesi, tek kartuş içinde iki satır ve dört paftadan oluşan düzenlemeye sahiptir. Bu düzenlemede satırların orta kısmında yer alan kitabe tarihi ve hattat imzasıyla bölümlene yapılmıştır. Alt alta yer verilen ilk iki paftada Âl-i İmran Suresi 97. Âyet, son iki paftada ise En'am Suresi 161. Âyet yazılıdır. İstifli bir anlayışa sahip kompozisyonda üçüncü paftadaki "innenî" ve "Rabbî" ifadelerinin sonunda yer alan ye harflerine ya-ı mâ'kus yapılarak yatay yönde hareket sağlanmıştır. Üçüncü kartuşta "mustekîmin", dördüncü kartuşta ise "hanîfen" ifadesi üst kata yerleştirilmiştir. Kompozisyonda tarih kısmının altında sanatkârın "Ketebehû Behcet Arabî Urfa" şeklinde imzasına yer verilmiştir. Kitabede "sene 1366" tarihinde Hicri Takvim, "sene 1369" tarihinde ise Rûmî Takvim esas alınmıştır. Bu tarihler Miladi Takvim'de 1950 yılına tekabül etmektedir.

Kuzeybatı Avlu Kapısında Yer Alan Âyet Kitabesi Metni:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

فيه آيات بينات مقام ابراهيم // سنة ١٣٦٦ // ٣- قل انني هديني ربي الى صراط مستقيم- ١

ومن دخله كان امنا // سنة ١٣٦٩ // ٤- دينا قيما ملة ابراهيم حنيفا- ٢

كتبه بهجت عربي اورفا

Okunuşu:

Bismillahirrahmanirahim

1- Fîhi âyâtun beyyînâtun makâmu İbrâhîme // sene 1369 // 3- Kul innenî hedânî rabbî ilâ sirâtin mustekîmin

2- Vemen dehalahu kâne âminâ // sene 1366 // 4- Dînen kiyyemen millete

İbrâhîme hanîfen

Ketebehû Behcet Arabî Urfa

Anlamı:

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla.

1-2: Onda apaçık deliller, Makam-ı İbrahim vardır. Oraya kim girerse, güven içinde olur.²³

3-4: De ki: “Şüphesiz Rabbim beni doğru bir yola, dosdoğru bir dine, Hakk'a yönelen İbrahim'in dinine iletti.”²⁴

Bunu Behçet Arabî yazdı. Urfa.

Behçet Arabî'nin imzasının bulunduğu bir diğer kitabe ise Hasan Padişah, diğer adıyla Hasan Paşa Camii'nde yer almaktadır. Hattat bu camide de “Ketebehû Behcet Arabî” imzasını kullanmıştır.

2. Hasan Padişah (Hasan Paşa) Camii

Günümüzde Eyyübiye ilçesi, Bamyasuyu Mahallesi, Balıklıgöl Caddesi'nde yer alan Hasan Padişah Camii 1926 tarihli Urfa salnamesinde ve Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Sultan Hasan Camii olarak geçmektedir. Bu isimden dolayı yapının Akkoyunlu sultanı Uzun Hasan tarafından yaptırıldığı düşünülmektedir.²⁵ Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan bu cami, tromplar üzerine oturan üç kubbeye örtüldür. Yedi birimden oluşan son cemaat yerinin önünde dikdörtgen avlusu bulunan yapının minaresi, avlu duvarının batı köşesinde yer almaktadır.

Yapının avlusunun kuzeydoğu köşesinde yer alan kapının kademelendirilmiş taç kısmında dikdörtgen çerçeve içinde bir Âyet kitabesi yer almakta olup burada Behçet Arabî'nin imzası vardır. Bu kitabenin üstünde rikâ' hatla yazılmış “sahibül hayrat vel hasenat” ifadesi ile Lafza-i Celâl yazılı madalyon da Arabî'nin eseridir. Bahsi geçen kitabeler taş üzerine kabartma tekniğiyle hak edilmiştir. Dikdörtgen çerçeve içine alınmış celf sülüs hatta sahip Âyet kitabesinin alt ve üst boşluklarında hareke, şedde ve tirfil gibi unsurlara yer verilmiştir. Kitabenin kompozisyonu iki bölümlü olarak kurgulanmış olup bu kurgunun ilk bölümü Besmele, ikinci bölümü ise Hicr Suresi 46. Âyet'ten oluşmaktadır. Besmele ve Âyet arasındaki bölümlenme ters ve düz olarak ele alınan zambak motifli kabartma ile yapılmış olup bu motifin altında H. 1369 (M. 1949/1950) tarihi yazılıdır. Kitabenin kompozisyonu tek satırdan oluşan bir düzenlemeye sahiptir. Hattat, Besmele'deki “Allah” lafzını, Âyet'teki “selamin” ifadesindeki mim harfini ve “amina” ifadesini üst kata alıp iki katlı bir istif yaparak kompozisyona hareket katmıştır. “Aminin” ifadesindeki elif harfi, nun harfinin kasesiy-le birleştirilerek okuma yönü ters istikamete yönlendirilmiştir. Kompozisyonda sanatkâr imzası sol alt köşeye yerleştirilmiştir. (Fotoğraf 2)

²³ *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), Âl-i İmrân 3/97.

²⁴ el-En'âm 6/161.

²⁵ Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, 34; a.mlf., *Şanlıurfa İli Camileri* (Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013), 57.

Fotoğraf 2: Hasan Padişah Camii Avlu Kapısında Yer Alan Âyet Kitabesi
Avlu Kapısı Üzerinde Yer Alan Kitabe Metni:

الله

صاحب اخيرات والحسنات

بسم الله الرحمن الرحيم // ادخلوها بسلام امنين

كتبه بهجت عربى ١٣٦٩

Okunuşu:

Allah

Sahibül hayrat vel hasenat

Bismillahirrahmanirahim // Ud hulûhâ biselâmin âminîn

1369 Ketebehû Behcet Arabî

Anlamı:

Allah

Hayırlar ve iyilikler sahibi

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla. Onlara, "Girin oraya esenlikle, güven içinde" denilir.²⁶

Bunu Behçet Arabî yazdı.

Hattatın imzasının bulunduğu başka bir kitabe Arabî Camii'nde bulunmaktadır. Sanatkâr bu camide de "Ketebehû Behcet Arabî" imzasını kullanmıştır.

3. Arabî Camii

Günümüzde Eyyübiye ilçesi, Gümüşkuşak Mahallesi, Mahmut Coşkunes Sokak'ta yer alan Arabî Camii, Bizans Dönemi'ne ait Aziz Mihail Kilisesi yerine inşa edilmiştir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahip camide çapraz tonoz ile örtülü son cemaat yeri bulunmaktadır. Harim kısmının özgün halinde orta kubbenin yan kısımlara doğru tonozlarla genişlediği bir örtü sistemi vardır. 1953 yılındaki onarımda bu kısım betonarme düz damlı olarak son şeklini al-

²⁶ el-Hicr 15/46.

miştir.²⁷ Yapının kuzeybatı köşesinde yer alan silindirik gövdeli minaresi iki şerefelidir. Yapının minare ve giriş kapısında yer alan 1743 tarihli kitabelerde Muhammed Fazılî'nin adı geçmektedir.

Yapının mihrabının üstünde yer alan iki dikdörtgen parçadan oluşan Besmele ve Âyet kitabeleri Behçet Arabî'ye aittir. Taş üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilen bu kitabeler celî sülüs hatta sahiptir. Alt ve üst boşluklarında hareke, şedde, tirfil gibi unsurlara yer verilen kitabelerdeki harfler siyah renge boyanmıştır. Âyet kitabesinde “zilka'de 1373” şeklinde tarih belirtilmiştir. Bu tarih Miladi Takvim'e göre 1954 yılının temmuz ayına tekabül etmektedir. (Fotoğraf 3)

Fotoğraf 3: Arabî Camii Mihrabında Yer Alan Kitabeler

Besmele kitabesindeki kompozisyon, istif ve harf yapısı bakımından Mevlid-i Halil Camii'ndeki kitabeyi hatırlatmaktadır. Bu kitabede mim harflerinin farklı biçimleri ve dikey harflerin gruplandırılması tekrar etmiştir. Hattat kompozisyon anlayışında harf boylarını eşit tutarak farklı bir anlayış sergilemiştir. Kuyruklu harflerin kase formulu üslubu harflerin iç içe düzenlenmesine olanak vermiş, bu durum da yatay ve dikey açıdan dengeyi sağlamıştır. Kitabenin sonundaki mim harfinin altında sanatkâr imzasına yer vermiştir. Besmele kitabesinin altında, köşelerinde birer kabara bulunan Âyet kitabesinde Âl-i İmrân Suresi 37. Âyet yazılıdır. İki katlı istifte sahip kompozisyonunda “aleyhâ” ifadesi ve “mihrâbe” ifadesindeki be harfi ikinci kata alınmıştır. Kompozisyonda “kullemâ” ve “dehale” ifadelerindeki harfler diğer harflere göre daha yakın ve sıkışık olup bu durum kompozisyonun doğal akışını bozmaktadır. Kompozisyonun sağ tarafında iki kabara içinde “zilka'de” ifadesi, sol tarafında dikey olarak yazılmış H. 1373 tarihi bulunmaktadır.

Mihrapta Yer Alan Kitabelerin Metni:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

كتبه بهجت عربى

ذى القعدة // كلما دخل عليها زكريا المحراب // ١٣٧٣

²⁷ Kürkçüoğlu, Şanlıurfa Camileri, 32; a.mlf., Şanlıurfa İli Camileri, 33.

Okunuşu:

Bismillahirrahmanirahim

Ketebehû Behçet Arabî

1373 // Kullemâ dehale 'aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâbe // Zilka'de

Anlamı:

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla.

Bunu Behçet Arabî yazdı.

Zekeriya, onun bulunduğu bölme her girişinde...²⁸

Behçet Arabî'nin bu caminin yanı sıra Fıfırlı Camii'nde de imzası bulunmaktadır. Tıpkı Mevlid-i Halil Camii'nde olduğu gibi bu camide de "Ketebehû Behçet Arabî" imzasının yanına "Urfa" ifadesini eklemiştir.

4. Fıfırlı Camii

Günümüzde Eyyübiye ilçesi, Yeni Mahalle, Vali Fuat Bey Caddesi üzerinde yer alan Fıfırlı Camii kiliseden camiye çevrilmiş bir yapıdır. Orijinal ismi On İki Havari Kilisesi olan yapı apsise dikey üç sahından oluşan bazilikal plana sahiptir.²⁹ Mihrabında yer alan "Muharrem 1376" tarihinden hareketle yapının 1956 yılının temmuz/ağustos aylarında camiye çevrildiği düşünülmektedir.

Yapının cümle kapısının ve mihrabının üstünde yer alan Âyet kitabeleri Arabî'ye ait olup bu kitabeler taş üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilmiştir. Alt ve üst boşluklarında hareke, şedde ve tirfil gibi unsurlara yer verilen celi sülûs hatta sahip bu kitabelerin taş zemin üzerindeki harfleri siyah renge boyanmıştır. Yapının cümle kapısının üstünde Hicr Suresi 46. Âyet, mihrabında ise Âl-i İmrân Suresi 37. Âyet'e yer verilmiştir.

Cümle kapısının üstünde yer alan Âyet kitabesi kaş kemerli bir bordür içinde kare bir kartuşta yer almaktadır. Hattat kompozisyonunda Âyet'teki her ifade de 2 ve/veya 3 katlı istiften oluşan düzenlemeye yer vermiştir. Bakımsız bir görünüme sahip kitabenin harflerinin bir bölümü tahrip olmuş ve boyalarının da bir kısmı dökülmüştür. (Fotoğraf 4)

Fotoğraf 4: Fıfırlı Camii Cümle Kapısında Yer Alan Âyet Kitabesi

²⁸ Â-i İmrân 3/37.

²⁹ Kürkcüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, 81.

Mihrap üstünde yer alan Âyet kitabesi üst köşeleri dendanlı dikdörtgen bir kartuş içinde bulunmaktadır. Cümle kapısında yer alan Âyet kitabesine göre daha iri yazılan kompozisyon iki katlı istife sahiptir. Bu iki katlı istif “‘aleyhâ” ifadesi ve bununla birlikte “mihrâbe” ifadesindeki be harfinin ikinci kata taşınmasıyla sağlanmıştır. Arabî'nin diğer Âl-i İmrân Suresi 37. Âyet yazılı kitabeleriy-le karşılaştırıldığında bu kitabedeki harf yapısının daha kalın ve harf boylarının daha kısa tutulduğu dikkati çekmektedir. (Fotoğraf 5)

Fotoğraf 5: Fırfırlı Camii Mihrabında Yer Alan Âyet Kitabesi

Kitabenin sağ köşesinde “Muharrem 1376” tarihi ve sol köşesinde ise sanatkâr imzası yer almaktadır. İmzadaki özensizce boyama sonucunda harflerin yapısı bozulmuş ve imzanın okunması güç hale gelmiştir.

Cümle Kapısında Yer Alan Âyet Kitabesi Metni:

ادخلوها بسلام امنين

Okunuşu:

Udhulûhâ biselâmin âminîn

Anlamı:

Onlara, “Girin oraya esenlikle, güven içinde” denilir.³⁰

Mihrapta Yer Alan Âyet Kitabesi Metni:

كتبه بهجت عرابى اورفا // محرم // كلما دخل عليها زكريا المحراب ١٣٧٦

Okunuşu:

Muharrem 1376 // Kulle mâ de hale ‘aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâbe // Ketebehû Behçet Arabî Urfa

Anlamı:

Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde...³¹

Bunu Behçet Arabî yazdı. Urfa.

Behçet Arabî'nin Fırfırlı Camii'nin yanı sıra Abamor Camii'nde de imzası mevcuttur. Hattatın bu camide yer alan imzaları “Ketebehû Behçet Arabî” şeklinde olup hem mihraptaki Âyet kitabesi hem de üst kattaki isim kitabesinde bulunmaktadır.

5. Abamor Camii

Günümüzde Eyyübiye ilçesi, Tepe Mahallesi, 2929. Sokak, No: 46 adresinde yer alan Abamor Camii'nin üst katındaki isim kitabesinde inşa tarihi “Mart

³⁰ el-Hicr 15/46.

³¹ Âl-i İmrân 3/37.

1958” olarak belirtilmiştir. Yapının kuzey tarafında aynı isimle bir taziye evi de vardır. Dikdörtgen planlı caminin kuzeydoğu tarafında köşk minaresi bulunmaktadır. Yapının mihrabının üstündeki Âyet kitabesinde Behçet Arabî'nin “Ke-tebehû Behcet Arabî” şeklindeki imzası yer almaktadır. Bu imzalı Âyet kitabesinin dışında kible duvarının doğu ve batısındaki yazılar da yine Arabî'ye aittir.

Yapıda yer alan tüm kitabeler taş üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilmiştir. Alt ve üst boşluklarında hareke, şedde ve tirfil gibi unsurlara yer verilen celi sülûs hatta sahip kitabelerin taş zemin üzerindeki harfleri siyah renge boyanmıştır. Yapının kible duvarının doğu ve batı kısımlarında kare veya dikdörtgen çerçeve içine alınmış 23 kartuş bulunmaktadır. Doğru kısmındaki 13 kartuşta Hulefâ-yi Râşidîn, Fâtıma ez-Zehrâ, Hasan ve Hüseyin ile sahabeden isimlere, batı kısmındaki 10 kartuşta ise İmamlar'ın isimlerine yer verilmiştir.

Yapının mihrabının üst kısmında Besmele, alt kısmında ise Âl-i İmrân Suresi 37. Âyet'ten oluşan kitabeler çerçeve içine alınmış ve yapıdaki diğer kitabelere nazaran daha geniş açıklıktaki kalemle yazılmıştır. Besmele kompozisyonu Arabî Camii'ndeki kitabeye benzer üslupta düzenlenmiştir. Hattat bu kitabeden farklı olarak kompozisyondaki harfleri daha ince tutmuştur. Bu durum harflerin yapısının daha keskin ve kıvrak olmasını sağlamıştır. (Fotoğraf 6)

Fotoğraf 6: Abamor Camii Mihrabında Yer Alan Kitabeler

Besmele ve Âyet kitabesi diğer kitabelere nazaran ön plana çıkmaktadır. Hattat Besmele kitabesindeki kompozisyondaki mim harflerini üç farklı biçimde kullanmıştır. İlk mim harfini çentik, ikincisini dairevi ve üçüncüsünü ise kuyruklu biçimde ele alarak Arabî Camii'ndeki kompozisyonun bir benzerini oluşturmuştur. Âyet kitabesindeki kompozisyonda elif ve lam gibi dikey harfler gruplandırılmış; “dehale” ifadesindeki dal harfi, “zekeriyâ-l mihrâbe” ifadesindeki ze ve be harflerinin üst tarafa alınmasıyla üslupta bir bütünlük oluşturulmuştur. Vav, re gibi kuyruklu harflerin reyhanî hattı andıran keskin bir biçimde yapıldığı kitabede sanatkar imzası “zekeriyâ-l mihrâbe” ifadesinin altındadır. Âyet kitabesinin yan kısımlarında kartuş içinde Lafza-i Celâl ve İsm-i Nebî yazılıdır. Bu ifadeler kible duvarının doğu ve batı kısımlarındaki yer alan kitabeler ile hemen

hemen aynı kalem açıklığına sahiptir.

Kible duvarının doğu ve batı kısımlarındaki kitabeler istifli yapıya sahiptir. Hattat bu bu kompozisyonları oluştururken farklı kurgulara yer vermiştir. “Osman Zi'n-nûreyn” kitabesinde “nûreyn” kelimesindeki harfler daha küçük yazılmıştır. “Hasan el-Askerî” kitabesinde “Askerî” ifadesindeki ye harfinde yâ-mâkus yapılarak yatay yönde, “Musa el-Kazım” kitabesinde “Kazım” ifadesindeki mim harfinin kuyruğu ile dikey yönde hareket sağlanmıştır. Bu kurguların yanı sıra hattat kartuşlardaki yer sıkıntısını, “Fâtima ez-Zehrâ” kitabesinde yer alan “ez-Zehrâ” ifadesindeki harf boyutunu küçülterek, “Muhammed el-Takî” kitabesindeki “el” ifadesindeki elif harfini meyilli yaparak çözüme kavuşturmuştur. (Fotoğraf 7-8)

Fotoğraf 7: Abamor Camii Kible Duvarının Doğu Kısımında Yer Alan Kitabeler

Fotoğraf 8: Abamor Camii Kible Duvarının Batı Kısımında Yer Alan Kitabeler

Kible duvarının batı kısmındaki kitabelerde İmamlar'ın alışlagelmiş isim sıralamasında farklılık söz konusudur. Sıralama; Muhammed el-Takî, Ali en-Nakî, Hasan el-Askerî ve Muhammed el-Mehdi şeklinde olması gerekirken Ali en-Nakî, Muhammed el-Takî, Muhammed el-Mehdi, Hasan el-Askerî şeklinde yapılmıştır. Caminin harimindeki sahabeler ve İmamlar'ın isimlerinin yazılı olduğu kitabeler, İslami açıdan kıymetli şahsiyetlere duyulan saygının somutlaşmış en güzel örneklerindedir.

Yapının ikinci katında yer alan istifli düzenlemeye sahip isim kitabesinde; “Ziyalı”, “hacı” ve “camii” kelimeleri bölünerek üst kata yerleştirilmiştir. “Hacı” kelimesindeki ye harfine yâ-ma'kus yapılması ve “Camii” ifadesindeki ayn harfinin ise kuyruk kısmı yazının tersi yönünde keşidelendirilmesiyle kompozisyon yatay yönde hareketlendirilmiştir. Kitabenin sağ alt köşesinde “Mart 1958” şeklinde Miladi tarihe, onun hemen yanında “1377 fî şehri Şaban” şeklinde hicri tarihe yer verilmiştir. Hattatın istifli imzası sol alt köşede yer almaktadır. (Fotoğraf 9)

Fotoğraf 9: Abamor Camii Üst Katında Yer Alan İsim Kitabesi
Mihrapta Yer Alan Kitabelerin Metni:

بسم الله الرحمن الرحيم

محمد // الله // كلما دخل عليها زكريا المحراب

كتبه بهجت عربى

Okunuşu:

Bismillahirrahmanirahim

Allah // Kulle mâ dehalê 'aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâbe // Muhammed

Ketebehû Behcet Arabî

Anlamı:

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla.

Zekeriya, onun bulunduğu bölme her girişinde...³²

Bunu Behçet Arabî yazdı.

Kible Duvarının Doğu Kısmında Yer Alan Kitabelerin Metni

أبي بكر الصديق // عمر الفاروق // عثمان ذى النورين // على المرتضى // فاطمه الزهرا // حسن حسين

// ابو عبيده بن الجراح // سعد بن وقاص // عبد الرحمن بن عوف // سعيد بن زيد // زبير بن عوام // طلحة

بن عبيد الله // رضوان الله تعالى عليهم اجمعين

Okunuşu ve Anlamı:

Ebubekir es-Siddık // Ömer ul-Faruk // Osman Zi'n-nûreyn // Ali el-Mûrtezâ // Fâtima ez-Zehrâ // Hasan-Hüseyin // Ebu Ubeyde bin Cerrah // Sa'd bin Vakkas // Abdurrahman bin Avf // Said bin Zeyd // Zübeyr bin Avam // Talha bin Ubeydullah // Ridvânullahi Teâlâ aleyhim ecmaîn (Allahû Teâlâ'nın rızası onların üzerine olsun).

Kible Duvarının Batı Kısmında Yer Alan Kitabelerin Metni:

زين العابدين // محمد الباقر // جعفر الصادق // موسى الكاظم // على الرضا // على الناقى // محمد التقى //

محمد المهدي // حسن العسكري // رضوان الله تعالى عليهم اجمعين

Okunuşu ve Anlamı:

Zeynel Abidin // Muhammed el-Bâkır // Cafer üs-Sadık // Mûsâ el-Kâzım // Ali er-Rıza // Ali en-Nakî // Muhammed el-Takî // Muhammed el-Mehdi //

³² Â-i İmrân 3/37.

Hasan el-Askerî // Rıdvânullahi Teâlâ aleyhim ecmaîn (Allahû Teâlâ'nın rızası onların üzerine olsun).

Üst Katta Yer Alan İsim Kitabesi Metni:

ضیالی حاجی محمد ابامور جامع

فی شهر شعبان کتبه بهجت عربی ۱۳۷۷ مارت ۱۹۵۸

Okunuşu:

Ziyalı Hacı Muhammed Abamor Camii

Mart 1959 1377 fi şehr-i Şaban Ketebehû Behcet Arabî

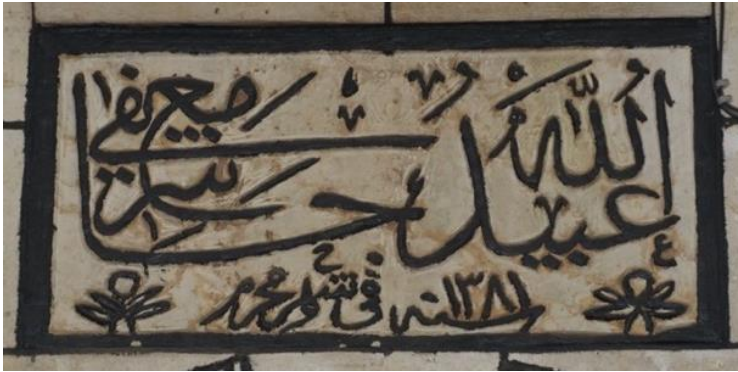
Behçet Arabî'nin "Ketebehû Behcet Arabî" imzasının yanına "Urfa" ifadesini eklediği yapılardan biri de Ubeydullah Camii'dir.

6. Ubeydullah Camii

Eyyübiye ilçesi, Oniki(ler) Mahallesi, Fıstık Caddesi adresinde yer alan Ubeydullah Camii'nin giriş kapısındaki isim kitabesinde ve mihrapta yer alan Âyet kitabesinde tarih "sene 1381 fi şehr-i Muharrem" olarak belirtilmiştir. Bu tarih caminin inşa tarihidir ve 1961 yılının haziran/temmuz aylarına tekabül etmektedir. Kuzey tarafında avlu bulunan doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen plana sahip yapının güneydoğu köşesinde tek şerefeli bir minaresi bulunmaktadır. Cami, günümüzde önünde inşa edilmiş yapılardan dolayı arka planda kalmaktadır.

Yapıda yer alan tüm kitabeler taş üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilmiştir. Alt ve üst boşluklarında hareke, şedde ve tirfil gibi unsurlara yer verilen celif sülüs hatta sahip kitabelerin taş zemin üzerindeki harfleri siyah renge boyanmıştır. Bu kitabelerden mihrapta yer alan Âyet kitabesinde Arabî'nin imzası bulunmaktadır.

İsim kitabesinde, "Ubeydullah" ifadesindeki "Allah" lafzının ve "camii şerif-i" ifadesindeki "şerif-i" kelimesinin üst kata taşınmasıyla iki katlı bir düzenleme oluşturulmuştur. "Camii" kelimesindeki cim harfi keşidelendirilmiştir. Bu keşidenin üstündeki "şerif-i" ifadesinin sonundaki ye harfine ya-ı mâ'kus yapılmış ve böylelikle yatay doğrultuda iki paralel çizgi oluşturularak kompozisyon hareketlendirilmiştir. Bu ifadelerin alt kısmında iki çiçek kabartmasının ortasında "sene 1381 fi şehr-i Muharrem" şeklinde tarih ibaresi vardır. (Fotoğraf 10)

Fotoğraf 10: Ubeydullah Camii Cümle Kapısındaki İsim Kitabesi

Yapının mihrabının üstünde dört tarafında çiçekle bezenmiş elips formundaki kartuşta Âli İmrân Suresi 37. Âyet yer almaktadır. Âyet'in iki yanında ise madalyon içinde Lafza-i Celâl ve İsm-i Nebî yazılıdır. Âyet kitabesindeki kompozisyondaki istif, hattatın diğer kitabelerinde kullanmış olduğu istife benzerdir. Hattat, kitabenin son kısmındaki “zekeriyâ-l mihrâbe” ifadesini üst kata taşımış ve buradaki elif, lam gibi dikey harfleri diğer harflere nazaran sıkışık bir biçimde yaparak harf boylarını küçültmüştür. Bunun yanı sıra “mihrâbe” ifadesindeki be harfi yine benzer durumdan dolayı dikey biçimde ele alınmıştır. Kitabenin alt kısmı ise tarih metni ve sanatkâr imzasına ayrılmıştır. (Fotoğraf 11)

Fotoğraf 11: Ubeydullah Camii Mihrabında Yer Alan Âyet Kitabesi
Cümle Kapısındaki İsim Kitabesi Metni:

عبيد الله جامع شرفى

سنه ١٣٨١ فى شهر محرم

Okunuşu:

Ubeydullah Camii Şerif-i

Sene 1381 fi şehr-i Muharrem

Mihrabın Üstünde Yer Alan Âyet Kitabesi Metni:

كلما دخل عليها زكريا المحراب // محمد // الله

سنه ١٣٨١ فى شهر محرم كتبه بهجت عربى اورفا

Okunuşu:

Allah // Kullemâ dehalâ 'aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâbe // Muhammed

Sene 1381 fî şehr-i Muharrem Ketebehû Behcet Arabî. Urfa.

Anlamı:

Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde...³³

Bunu Behçet Arabî yazdı. Urfa.

Hattat pek çok yapıdaki “Ketebehû Behcet Arabî Urfa” şeklindeki imzasını kentnin simge yapılarından biri olan Urfa Ulu Camii’nde, bu caminin mihrap ve minberinde yer alan kitabelerde tekrarlamıştır.

7. Urfa Ulu Camii

Eyyübiye ilçesi, Camikebir Mahallesi, Divanyolu Caddesi adresinde yer alan Urfa Ulu Camii’nin bulunduğu alanda 5. yüzyılda “Kızıl Kilise” olarak adlandırılır.

³³ Â-i İmrân 3/37.

lan Mor Stefanos Kilisesi vardır. Halep Ulu Camii ile benzer plan anlayışına sahip yapının Zengî Dönemi'nde 12. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildiği düşünülmektedir.³⁴

Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan cami, mihraba paralel 3 sahindan oluşmaktadır. Önünde 14 birimli son cemaat yeri bulunan yapının mihrap önü kubbeye taçlanırken diğer kısımları tonoz örtüye sahiptir. Kuzey kısmında sekizgen planlı minaresi bulunan Urfa Ulu Camii'nin bitişiğinde Eyyübî Dönemi'ne ait H. 1191 tarihli bir medrese yer almaktadır.³⁵

Caminin mihrap ve minberindeki kitabeler Arabî imzalı olup üzerlerinde “fi şehri Receb 1381” tarihi bulunmaktadır. Bu tarih 1962 yılının Kasım/Aralık aylarına tekabül etmektedir. Taş üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilen kitabeler celî sülüs hatta sahiptir. Alt ve üst boşluklarında hareke, şedde ve tirfil gibi unsurlara yer verilen kitabelerin harfleri siyah renge boyanmıştır. Mihrabın üst kısmında dikdörtgen kartuş içinde Âli İmrân Suresi 37. Âyet yer almaktadır. Kitabede “aleyhâ” ifadesi ve “mihrâbe” ifadesindeki be harfi üst kata alınarak iki katlı istif oluşturulmuştur. Kompozisyondaki kuyruklu harflerin yapıları reyhanî hattı anımsatacak şekilde keskin bir biçime sahiptir. Kitabenin alt tarafında yer alan dört tane dikdörtgen kartuş, imza ve tarih için ayrılmıştır. (Fotoğraf 12)

Fotoğraf 12: Urfa Ulu Camii Mihrabında Yer Alan Âyet Kitabesi

Minberin kapısının aynalık kısmında Hz. Ömer ile ilgili bir söz, şerefe kısmında ise Lafza-i Celâl ve İsm-i Nebî yazılıdır. Hattatın, İsm-i Nebî'de yer alan “aleyhisselâm” ifadesini küçük yazdığı ve bu ifadeyi dal harfinin içine yerleştirdiği dikkati çekmektedir.

Aynalık kısmındaki dikdörtgen kartuş içinde yer alan kitabe satır halinde istife sahiptir. Kompozisyonda “Alâ” ifadesi, “Minberi'l” ifadesindeki lam ve “İslâmî” ifadesindeki elif harfi üst kata taşınarak iki katlı istif yapılmıştır. “Alâ” ifadesindeki ye harfinde yâ-ı mâkusa yer verilmesiyle kompozisyondaki dikey etki dengelenmiştir. Kitabenin alt tarafında ise tarih, hattatın imzası ve ayrıca

³⁴ Fatma Kuş, “Urfa Ulucamii”, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2012), 42/118; Kürkçüoğlu, *Şanlıurfa Camileri*, 10; a.mlf., *Şanlıurfa İli Camileri*, 23.

³⁵ Mustafa Güler, “Urfa Ulu Camii”, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*, ed. Kasım Şulul vd., (Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları No: 2, 2017), 2/198.

Ömer isminin altına gelecek şekilde “radiyallahu anh” ifadesi bulunmaktadır. (Fotoğraf 13)

Fotoğraf 13: Urfa Ulu Camii Minberinde Yer Alan Kitabeler
Mihrabın Üstünde Yer Alan Kitabe Metni:

كلما دخل عليها زكريا المحراب

سنه ١٣٨١ // فى الشهر رجب // كتبه بهجت عربى اورفا

Okunuşu:

Kullemâ dehale ‘aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâbe
1381 // Fî eş-şehr-i Receb // Ketebehû Behcet Arabî Urfa

Anlamı:

Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde...³⁶
Bunu Behçet Arabî yazdı. Urfa.

Minber Şerefesinde Yer Alan Kitabe Metni:

جل جلاله // محمد عليه السلام الله

Okunuşu:

Allah Celle Celâluh // Muhammed Aleyhisselâm

³⁶ Â-i İmrân 3/37.

Minber Aynalık Kısımında Yer Alan Kitabe Metni:

أول من حاطب على منبر لا اسلام عمر
 في الشهر رجب ١٣٨١ // كتبه بهجت عربي اورفا // رضي الله عنه

Okunuşu:

Evvelü men hatibe alâ minberi'l-İslâmî Ömeru
 Fî eş-şehr-i Receb 1381 // Ketebehû Behcet Arabî Urfa // Radiyallahu anh

Anlamı:

İslam minberi üzerinde hutbe verenlerin ilki Ömer'dir.

Sanatkâr, tıpkı Urfa Ulu Camii'nde olduğu gibi Yenişehir Camii'nde de "Ketebehû Behcet Arabî Urfa" imzasını kullanmıştır

8. Yenişehir Camii

Haliliye ilçesi, Şair Nabi Mahallesi, Recep Tayyip Erdoğan Bulvarı adresinde yer alan Yenişehir Camii'nin cümle kapısındaki isim kitabesinde "fî eş-şehr-i receb 1383" tarihi bulunmaktadır. Bu tarih, caminin inşa tarihi olup 1963 yılının kasım/aralık aylarına tekabül etmektedir. Doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlı olan caminin mihrap önü kubbeye örtülüdür. Üçlü son cemaat yerine sahip yapının kuzeybatı köşesinde tek şerefeli bir minaresi vardır.

Yapının cümle kapısındaki isim kitabesi ve mihrabın üstündeki Âyet kitabesi Arabî'ye ait olup tüm kitabeleri taş üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilmiştir. Celf sülüs hatta sahip kitabelerin alt ve üst boşluklarında hareke, şedde ve tirfil gibi unsurlara yer verilmiştir. Bu kitabelerin taş zemin üzerindeki harfleri siyah renge boyanmıştır.

Yapının cümle kapısındaki isim kitabesi üç bölümlü düzenlemeye sahip dendanlı kartuşlardan oluşmaktadır. İlk ve son kartuş kitabenin tarih kısmına, ortadaki kartuş ise yapının ismine ayrılmıştır. Kompozisyondaki iki katlı istif, "camii" ifadesindeki mim ve ayn harflerinin ve "şerif-i" ifadesindeki fe ve ye harflerinin üst kata taşınmasıyla oluşturulmuştur. "Şerif-i" ifadesindeki sondaki ye harfine yâ-ı mâkus yapılması ve bununla birlikte harflerin uzantılarının birbiriyle kesiştirilmesi kompozisyonun kurgusunu akıcı ve kıvrak bir hale getirmiştir. (Fotoğraf 14)

Fotoğraf 14: Yenişehir Camii Cümle Kapısında Yer Alan İsim Kitabesi

Mihrabın üst kısmında dendanlı kartuş içinde Âli İmrân Suresi 37. Âyet yer almaktadır. Kitabedeki kompozisyon hattatın diğer Âyet kitabeleri ile kıyaslandığında daha olgun bir üsluba sahiptir. Bu durum, kompozisyonun genel yapısında istifli bir tasarım ve kıvrak harf birleşimlerinin yapılmasıyla oluşturulmuştur. Hattat, "dehale" ve "aleyhâ" ifadelerini bütüncül bir anlayışla ele almış ve

bu iki ifade için tek lam harfi kullanarak adeta istif konusunda maharetini sergilemiştir. Âyet'in sonunda yer alan "mihrâbe" ifadesindeki be harfi üst kata alınmış ve kendinden önceki elif harfi ile birleştirilmiştir. Kompozisyonun alt kısmı, tarih ve hattat imzası için ayrılmıştır. (Fotoğraf 15)

Fotoğraf 15: Yenişehir Camii Mihrabında Yer Alan Âyet Kitabesi
Cümle Kapsamında Yer Alan İsim Kitabesi Metni:

يكي شهر جامع شرفي // في الشهر رجب // ١٣٨٣

Okunuşu:

1383 // Yenişehir Camii Şerif-i // Fî eş-şehr-i Receb

Mihrabın Üstünde Yer Alan Âyet Kitabesi Metni:

كلما دخل عليها زكريا المحراب

١٣٨٣ // في الشهر رجب // كتبه بهجت عربي اورفا

Okunuşu:

Kullemâ dehalâ 'aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâbe

1383 // fî eş-şehr-i Receb // Ketebehû Behcet Arabî Urfa

Anlamı:

Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde...³⁷

Bunu Behçet Arabî yazdı. Urfa.

Sanatkârın bu camide kullanmış olduğu "Ketebehû Behcet Arabî Urfa" imzasını tespit ettiğimiz son yapı Yeni Arabî Camii'dir.

9. Yeni Arabî Camii

Haliliye ilçesi, Şair Nabi Mahallesi, Köseoğlu Sokak, No: 43A adresinde yer alan Yeni Arabî Camii doğu-batı doğrultusunda dikdörtgen planlıdır. Bitişğinde bir taziye evi olan caminin tek şerefeli bir minaresi bulunmaktadır. Cümle kapısında yer alan kitabedeki "fî şehr-i Safer-ül hayr 1385" tarihi, yapının 1965 yılının haziran ayında inşa edildiğini göstermektedir.

Yapının avlu kapısının üstünde yer alan Besmele ve Âyet kitabeleri kazıma, geri kalan tüm kitabeler ise taş üzerine kabartma tekniğiyle hakkedilmiştir. Alt

³⁷ Â-i İmrân 3/37.

ve üst boşluklarında hareke, şedde ve tirfil gibi unsurlara yer verilen celi sülüs hatta sahip kitabelerin harfleri siyah renge boyanmıştır. Bu kitabelerden cümle kapısında yer alan isim kitabesinde Arabî'nin imzası bulunmaktadır.

Avlu kapısının üstünde Besmele ve Âli İmrân Suresi 103. Âyet'e yer verilmiştir. Besmele kitabesinin istifi tuğra şeklindedir. Sanatkâr bu tuğra istifini çeşitli hat levhalarında da kullanmıştır. Besmele'nin altında yer alan Âyet kitabesinde kompozisyon dengeli ve akıcı bir üslupta kurgulanmıştır. Harf mesafe ve boyutlarının orantılı bir biçimde ele alındığı kompozisyonda mim harfleri farklı tasarımlara sahiptir. (Fotoğraf 16)

Fotoğraf 16: Yeni Arabî Camii Avlu Kapısında Yer Alan Kitabeler

Avlu kapısında yer alan kitabelerin harflerinin günümüzde özensiz bir şekilde boyandığı görülmektedir. Bu boyama, harflerin özgün yapısını ve keskinliğini bozarak hattatın eserini arka plana itmiştir. Bunun yanı sıra Âyet kitabesindeki boyaların bir kısmı da dökülmüştür. Genel durum itibarıyla kitabeler bakımsız bir vaziyettedir.

Cümle kapısında yer alan isim kitabesinde, ifadelerin sonunda yer alan ye harflerinin hepsine ya-ı mâ'kus yapılarak dikey harfler yatay olarak kesilmiştir. Ya-ı mâ'kusun yatay çizgileri kompozisyonda adeta ikinci bir kat oluşturarak tasarım açısından bütünlük sağlamıştır. Kompozisyon alt tarafında karşılıklı verilen ay-yıldız motifleriyle üç bölümlü düzenleme yapılmıştır. Bu düzenlemede sağ ve orta kısımda kitabenin tarihine, sol kısımda ise sanatkârın imzasına yer ve-

rilmiştir. (Fotoğraf 17)

Fotoğraf 17: Yeni Arabî Camii Cümle Kapisında Yer Alan İsim Kitabesi

Mihrabın üst kısmında dendanlı kartuş içinde Âli İmrân Suresi 37. Âyet ve bu Âyet'in altında "sene 1385" tarihi yer almaktadır. Kompozisyondaki istifli tasarım bazı farklılıklara rağmen Yenişehir Camii ile benzerlik göstermektedir. Günümüzde kitabenin harfleri özensizce boyanmış ve zeminine çeşitli müdahaleler yapılmıştır. Bu durum kitabenin formunu son derece olumsuz etkilemiş ve harflerin yapısını da tıpkı avlu kapisında olduğu gibi özgün halinden uzaklaştırmıştır.

Mihrabın batı kısmındaki bölüm vaaz kürsüsü, doğu kısmındaki bölüm ise minberdir. Bu bölümlerde dikdörtgen çerçeve içinde satır halinde düzenlemeye sahip Hz. Ömer ile ilgili sözler yazılıdır. (Fotoğraf 18)

Fotoğraf 18: Yeni Arabî Camii Mihrap, Minber ve Vaaz Kürsüsünde Yer Alan Kitabeler

Avlu Kapisında Yer Alan Kitabelerin Metni:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا

Okunuşu:

Bismillahirrahmanirrahim

Va'tesimû bihablillâhi cemî'an velâ teferrakû

Anlamı:

Rahmân ve rahîm olan Allah'ın adıyla. Hep birlikte Allah'ın ipine (Kur'an'a) sımsıkı sarılın. Parçalanıp bölünmeyin.³⁸

³⁸ Â-i İmrân 3/103.

Cümle Kapısında Yer Alan İsim Kitabesi Metni:

يكي عربى جامع شريفى بانيسى حاجى محمد رشيد عربى
 ۱۳۸۵ // فى شهر صفر الخير // كتبه بهجت عربى اورفا

Okunuşu:

Yeni Arabî Camii Şerif-i Banisi Hacı Muhammed Reşid Arabî
 1385 // fi şehr-i safer-ül hayr // Ketebehû Behcet Arabî Urfa

Mihrabın Üstünde Yer Alan Kitabe Metni

كلما دخل عليها زكريا المحراب
 سنه ۱۳۸۵

Okunuşu:

Kulle mâ dehalê ‘aleyhâ zekeriyyâ-l mihrâbe
 Sene 1385

Anlamı:

Zekeriya, onun bulunduğu bölmeye her girişinde...³⁹

Minberin Üstünde Yer Alan Kitabe Metni

اول من حاطب على منبر لا اسلام عمر

Okunuşu:

Evvelü men hatibe alâ minberi'l-İslâmî Ömeru

Anlamı:

İslam minberi üzerinde hutbe verenlerin ilki Ömer'dir.

Vaaz Kürsüsünün Üstünde Yer Alan Kitabe Metni

و اول مين يشرب من حوض الكوسر عمر

Okunuşu:

Ve evvelü men yeşrebü min havzi'l-kevseri Ömeru

Anlamı:

Kevser havuzundan içenlerin ilki Ömer'dir.

Değerlendirme

Behçet Arabî'nin mimari üzerindeki tespit edilebilen imzalı kitabeleri 1950 yılından başlayarak vefatı olan 1965 yılına kadar uzanmaktadır. Bu bağlamda en erken tarihli kitabe Mevlid-i Halil Camii'ndeki 1950 yılına ait kitabedir. En geç tarihli kitabe ise Yeni Arabî Camii'ndeki 1965 yılına ait kitabedir. Hattatın kitabelerindeki divanî hatla yazılmış imza metni “Ketebehû Behcet Arabî” şeklindedir. Bazı kitabelerinde ise istifli imzasının yanında “Urfa” ifadesi de yer almaktadır. Bu imzalı kitabeler dışında Çarhoğlu Camii ve Eski Sefalı Camii'ndeki kitabeler de Behçet Arabî'ye aittir ancak bu yapılarda hattatın imzası bulunmamaktadır.

Hasan Padişah Camii'nde yer alan ve rikâ' hatla yazılmış “sahibül hayrat vel hasenat” ifadesinin yer aldığı kitabenin dışındaki sanatkâra ait kitabelerin hepsi celî sülüs hatta sahiptir. Bunun nedeni hattatın bu yazı türünde icâzet

³⁹ Âl-i İmrân 3/37.

alması ve/veya Urfa kitabelerinin genelde celî sülûs ile yazılmasıyla açıklanabilir. Celî sülûs hatta sahip kitabelerin içeriği Lafza-i Celâl, İsm-i Nebî, Âyetler, sahabe ve imam isimleri, yapı isimleri ve Hz. Ömer ile ilgili sözlerden oluşmaktadır.

Hattatın kitabelerindeki kompozisyonlar birbirini andıran benzer üslupta ele alınmıştır ancak bu kitabelerde kompozisyon tekrarı yoktur. Kompozisyonlar kurgu ve istif yönünden farklılıklar içermektedir. Bu durum hattatın her bir kitabeyi özgün olarak tasarladığının bir göstergesidir. Kitabelerin kompozisyon tasarımı her ne kadar belirtildiği gibi özgün olsa da içerikte genelde aynı ifadelere yer verilmiştir. Tespit edilebilen 9 yapının mihrabında Âli İmrân Suresi 37. Âyet yer alırken, minberinde yazı bulunan Yeni Arabî Camii ve Urfa Ulu Camii'nde ise Hz. Ömer ile ilgili sözler tekrarlanmıştır.

Arabî'ye ait kitabelerdeki kompozisyonlarda hattatın üslubunun gelişimini takip etmek mümkündür. Âli İmrân Suresi 37. Âyet'in yer aldığı Arabî Camii ve ayrıca Fırfırlı Camii'ndeki hattata ait erken tarihli kitabelerin harfleri nispeten girift yapıdadır. Urfa Ulu Camii ve Yeni Arabî Camii gibi hattata ait daha geç tarihli kitabelerde ise kompozisyon istifi, harf yapısı ve keskinliği ön plandadır. Ayrıca bu kitabelerde üslup açısından denge ve bütünlük sağlanmıştır. Mevlid-i Halil Camii, Abamor Camii ve Yenî Arabî Camii'ndeki Besmele kitabelerindeki kompozisyon tasarımı, genel olarak benzer anlayıştaadır. Yeni Arabî Camii'nde ise kurgu tamamen değişmiş, Besmele tuğra biçiminde düzenlenmiştir.

Hattata ait tespit ettiğimiz kitabelerin tarihlerinin tamamında Hicri Takvim'e yer verilmiştir. Bununla birlikte Mevlid-i Halil Camii'nde Hicri ve Rûmî, Abamor Camii'nde ise Hicri ve Miladi takvimler bir arada kullanılarak farklı denemeler yapılmıştır.

Abamor Camii'ndeki sahabe ve imam isimlerinin yer aldığı kitabeler gerek hat sanatı açısından ve gerekse İslam felsefesindeki hoşgörü anlayışını temsil etmesi yönüyle önemli bir yere sahiptir. Bu durum Behçet Arabî'nin bu şahsiyetlere duyduğu saygının ve Urfa halkının da verdiği değerlerin bir göstergesidir. Belirtmek gerekir ki, bu isimlerin bir arada yer aldığı kitabelerin bulunduğu cami sayısı oldukça azdır.

Sonuç

Behçet Arabî, kadim kent Urfa'nın yetiştirmiş olduğu önde gelen hattatlardan biridir. Eserlerinde "Ketebehû Behcet Arabî" şeklinde imzasıyla birlikte Urfa sözcüğünü kullanması hattatın hem imza geleneğinin bir parçası olduğunun hem de yettiği kültüre verdiği değerlerin bir göstergesidir. Öte yandan kimi eserlerinde imzasına rastlanmamasının hattatın tevazu sahibi olmasından kaynaklandığı düşünülebilir.

Behçet Arabî'nin kompozisyonlarında Kur'an-ı Kerim'den Âyetler'in yanı sıra Lafza-i Celâl, İsm-i Nebî, Hz. Ömer ile ilgili sözler, sahabe ve İmam isimlerine yer verdiği dikkati çekmektedir. Bu durum hattatın dünya görüşüne atıf yaptığı gibi Urfa'nın kültürel zenginliğinin hat sanatındaki izleri olarak da değerlendirilebilir. Bu sanatın Urfa'da yaşatılmasında ve Mahmut Dörtbudak gibi hattatlar ile devam etmesinde Behçet Arabî'nin önemli bir payı vardır.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynaklar

- » Doğanay, Aziz. “Şehzâde Mehmed Türbesinde Bulunan Bir Sanatkâr İmzası ve Bu Sanatkârın Türk Tezyînâtına Getirdiği Yenilikler”. *Dîvân* 1 (2002), 275-297.
- » Dörtbudak, Abubekir Avni. *Urfalı Hattat Mahmut Dörtbudak'ın Hayatı ve Eserleri*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- » Dörtbudak, Abubekir Avni. *Urfalı Hattat Mahmut Dörtbudak Sanat Hayatı ve Eserleri*. Şanlıurfa: ŞURKAV Yayınları: 60, 2021.
- » Ekin, Semra. *Seblülürreşâd Dergisi'nde Yer Alan Hat Eserlerinin Estetik Açısından İncelenmesi*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- » Güler, Mustafa. “Urfa Ulu Camii”. *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa Sempozyumu*. ed. Kasım Şulul vd. 2/198- 226. Şanlıurfa: Şanlıurfa Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Kültür Yayınları No: 2, 2017.
- » *Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş – Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 12. Basım, 2011.
- » Kuş, Fatma. “Urfa Ulucamii”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 42/118-119. Ankara: TDV Yayınları, 2012.
- » Kürkçüoğlu, Cihat. *Şanlıurfa Camileri*. Şanlıurfa: Şanlıurfa İli Kültür Eğitim Sanat ve Araştırma Vakfı Yayınları No 7, 1993.
- » Kürkçüoğlu, Cihat. *Şanlıurfa İli Camileri*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü Yayınları, 2013.
- » Kürkçüoğlu, A. Cihat. *Urfalı Hattat Behçet Arabî*. Şanlıurfa: Şanlıurfa Belediyesi Kültür ve Eğitim Müdürlüğü Yayınları, 1997.
- » Kürkçüoğlu, Sabri S. “Geçmişten Günümüze Şanlıurfa Hattatları”. *Şanlıurfa Kültür Sanat Tarih ve Turizm Dergisi* 28 (Mayıs 2017), 7-22.
- » Sabuncu, Ömer. “Urfalı Hattat Behçet Arabî ve Eserlerinden Örnekler”, *İslâm Tarihi ve Medeniyetinde Şanlıurfa II*. ed. Kasım Şulul-Ömer Sabuncu 4-33. Ankara, 2016.